

РОЗДІЛ 1. КОРЕКЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

FORMATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF COMPETENCE FOR PRETEENS WITH DEVELOPMENTAL DELAY

Стаття присвячена вивченню особливостей формування компонентів соціально-психологічної компетентності молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. Визначено структурну модель соціально-психологічної компетентності, яка складається з таких важливих компонентів: аутопсихологічного, емоційного, комунікативного, які також можна розглядати як компетенції. Охарактеризовано зміст кожного з компонентів соціально-психологічної компетентності. Теоретично обґрунтовано та розроблено корекційно-розвивальну програму з формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку, яка складалася з урахуванням проблем і завдань молодшого підліткового віку та інших особливостей розвитку особистості дитини. У програмі розглядаються чотири блоки: адаптаційний, аутопсихологічний, емоційний, комунікативний. Проаналізовано зміст основних блоків програми формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. Для реалізації програми була обрана групова форма роботи, оскільки у групі відбувається моделювання системи взаємовідносин і взаємозв'язків, характерних для реального життя.

Визначено мету, основні завдання, структуру кожного заняття програми, яка складається зі вступу, основної частини та підсумків. Кожен блок складається із вправ і завдань, які допомагають учасникам у розвитку особистісних характеристик, емоційних патернів і стилів поведінки молодших підлітків. Розглянуто цілі й завдання занять, які були підібрані для формування компонентів соціально-психологічної компетентності.

Висвітлені основні питання, пов'язані з вивченням специфіки формування соціально-психологічної компетентності школярів із ЗПР і напрямом діяльності практичного психолога у процесі адаптації при переході з початкової школи в середню ланку.
Ключові слова: діти із затримкою психічного розвитку, молодші підлітки, компо-

ненти соціально-психологічної компетентності, корекційно-розвивальна програма, психологічна допомога, адаптаційний період.

The article highlights the need to study psychological readiness of preteens with developmental delay to go to secondary school, as well as psychosocial competence development during this period. It is dedicated to studying the development of components of psychosocial competence for preteens with developmental delay, defines the structural model of psychosocial competence, and describes each component of psychosocial competence components: personality, emotions and communication, which can also be regarded as competencies. In addition, it grounds the correctional and developmental program to develop psychosocial competence of preteens with developmental delay, and describes basic issues related to the specificity of psychosocial competence formation and Psychologist's activity in the process of transition from elementary school to secondary school. The program for the development of psychosocial competence among preteens with developmental delay covers the challenges and the objectives of preteens and other characteristics, namely specific characteristics of individual preteens with developmental delay; social and psychological status of a child; development of the components of psychosocial competence. The program provides steps for a component-wise formation of social and psychological competence among preteens with developmental delay. The program consisted of four blocks: adaptive, personality, emotions and communication. Division into separate blocks ensures program mobility, substantial certainty and the complex nature of interaction.

The article also defines objectives, main tasks and the structure of each program activity, and analyzes the content of basic program blocks, considering the goals and objectives of studies that have been selected to form the components of psychosocial competence.

Key words: children with developmental delay, preteens, social and psychological components of competence, correctional and developmental program, psychological assistance, adaptation period.

УДК 376-056.36

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-19-1-1>

Калініна Т.С.,

канд. психол. наук,

ст. викладач кафедри корекційної освіти та спеціальної психології

Харківської гуманітарно-педагогічної академії

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із найбільш значущих періодів у житті школяра є період закінчення початкової школи і перехід на середній щабель шкільного навчання, який традиційно вважається одним із найбільш складних психолого-педагогічних проблем.

Цей перехід сприймається як доволі важкий період. Діти із затримкою психічного розвитку

(далі – ЗПР), за даними наукових досліджень О. Бабяк, Н. Білопольської, Т. Вісковатової, Т. Влазової, Т. Князевої, В. Лубовського, І. Омельченко, Л. Прохоренко, Т. Сак, У. Ульянової, С. Шевченко та ін., відчують адаптаційні труднощі на самому початку шкільного навчання, а наприкінці початкової школи дитина може бути особистісно, психологічно і функціонально не готовою до переходу до наступної освітньої ланки.

Проблема вивчення психологічної готовності, формування особистості молодшого підлітка із затримкою психічного розвитку в цей період є актуальними питаннями спеціальної психології, які недостатньо представлені в сучасних наукових дослідженнях. У нашому дослідженні проблеми формування психологічної готовності дітей із ЗПР до переходу в середню школу пов'язані з формуванням у них соціально-психологічної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В останні роки в науці у зв'язку із загальною гуманізацією освіти, особистісно-орієнтованим підходом до учня намітилася тенденція поступового зміщення акценту досліджень із пізнавальної діяльності на особистісну сферу. З'являються розробки проблем мотивації, тривожності, спілкування, самосвідомості, розвитку комунікативних навичок, характеру та ін.

Сьогодні спеціальна школа покликана не просто забезпечити учням якісне формування предметних знань і навичок, але й оволодіти вмінням жити в сучасному світі, самостійно орієнтуватися в життєвих ситуаціях і вирішувати життєві проблеми, тобто розвивати соціально-психологічну компетентність особистості. Деякі, переважно прикладні аспекти цієї проблеми представлені в роботах М. Бітянкової, Л. Дзюбо, Т. Князевої, Н. Куїмової, І. Кулагіної, В. Лубовського, Р. Овчарової, К. Поліванової, А. Прихожан, Н. Самоукіної, С. Тарасюк та ін.

Основні питання, що становлять предмет нашого дослідження, пов'язані з вивченням і аналізом специфіки формування соціально-психологічної компетентності молодших підлітків із затримкою психічного розвитку при переході з початкової до основної школи. В умовах корінної зміни соціальної ситуації виникає очевидна необхідність надання цілеспрямованої допомоги школярам із затримкою психічного розвитку у розвитку їх соціально-психологічної компетентності [2].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Традиційно в спеціальній психології спостерігається перевага у бік досліджень інтелекту дітей з особливими освітніми потребами, а особистісна проблематика розкрита в значно менше. У науковій літературі все ще немає єдиної думки з приводу структури соціально-психологічної компетентності.

На нашу думку, соціально-психологічна компетентність передбачає сформованість умінь і навичок, що дозволяють школяру адекватно орієнтуватися в соціальних ситуаціях, об'єктивно оцінювати себе і людей, правильно визначати особистісні особливості й емоційні стани інших, формувати необхідні відносини й успішно впливати на них, вибирати адекватні способи поведінки з ними та реалізовувати способи і процеси взаємодії.

Метою статті є визначення компонентів соціально-психологічної компетентності та вивчення особливостей їх формування у молодших підлітків із ЗПР, розкриття структури та змісту програми формування соціально-психологічної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Вивченням соціально-психологічної компетентності займаються різні гуманітарні науки. Звернення до цього феномену частіше зустрічається в психології професіоналізму. Вивченню поняття соціально-психологічної компетентності присвячена велика кількість робіт (В. Дев'ятко, Ю. Жуков, А. Журавльов., Р. Максимова, Л. Петровська, В. Куніцина та ін.).

Розглядаючи фактори формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку, у структурі соціально-психологічної компетентності ми виділяємо такі важливі компоненти: **аутопсихологічний, емоційний, комунікативний**, які також можна розглядати у якості компетенцій (рис. 1).

Ці компоненти ми розглядаємо через призму основних новоутворень підліткового віку. Центральним новоутворенням є становлення самооцінки, і на її основі – почуття дорослості, що відображає сутність аутопсихологічного компонента.

У підлітків також проявляється підвищена потреба в чуттєвому досвіді. Емоції підлітків відрізняються різноманітністю, нестабільністю і суперечливістю. Прагнення бути чи здаватися дорослим призводить до виникнення внутрішньої напруги, переживань, що посилює нестабільність настрою. Вміння володіти своїм емоційним станом для молодшого підлітка є важливою властивістю емоційного компонента.

Центральною потребою підліткового віку стає прагнення до спілкування з однолітками, що, на думку деяких дослідників, характеризується провідною діяльністю. Основним суттєвим новоутворенням відповідно є формування «Ми-концепції» і створення референтних груп однолітків. Підліток прагне до групи, яка потрібна йому для самоствердження і відіграє величезну роль у його самовизначенні, у визначенні його статусу. Сформованість засобів спілкування виступає основним показником комунікативного компонента.

Переходячи до основної школи, учні включаються в нову соціально-психологічну ситуацію, в якій необхідно адаптуватися. Для того, щоб освоїтися в нових умовах, учень повинен володіти сукупністю якостей, необхідних для успішної діяльності в основній школі, які можна визначити як формування компонентів соціально-психологічної компетентності.

У ході експериментального дослідження виявилися певні особливості соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку, а саме: недостатня здатність

до гнучкої поведінки, несформованість навичок конструктивної взаємодії, труднощі самоконтролю та саморегуляції, недостатньо виражена потреба у спілкуванні, низький рівень емпатії. Емоційна незрілість дітей із затримкою психічного розвитку призводить до нестійкості, ситуативності й емоційної поверхні контактів. Неадекватна самооцінка, яка має тенденцію до заниженої, порушення рівня домагань призводить до дезадаптивної форми взаємодії. Більшість школярів мають низький показник соціометричного статусу і знаходяться у несприятливому становищі у групі однолітків. Дефіцит повноцінного спілкування з однолітками збіднює їхнє емоційне життя. Недовіра до нових людей, ситуацій, підвищена тривожність і ворожість до дорослих і однолітків, невірноваженість поведінки призводять до порушення взаємодії молодшого підлітка із затримкою психічного розвитку із соціальним оточенням [3].

Ґрунтуючись на результатах експериментального дослідження, нами була спеціально розроблена корекційно-розвивальна програма, що базується на фундаментальних положеннях загальної, вікової та педагогічної психології, зокрема, на ідеях А Хуторського – про компетентнісний підхід у сучасній освіті; І. Беха – про особистісно-орієнтований підхід.

Програма з формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку складалася з урахуванням проблем і завдань молодшого підліткового віку та інших особливостей розвитку особистості дитини [1].

Мета програми передбачала покомпонентне формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку.

Для реалізації програми формування компонентів соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного роз-

витку нами була обрана групова форма роботи, оскільки вона дозволяє використовувати провідну діяльність віку – спілкування з однолітками.

На думку М. Бітянної, І. Дубровіної, А. Лідерс, А. Прихожан, А. Прутченкова, О. Хухлаєвої, Г. Цукерман та ін., однією з головних переваг групової роботи є те, що у групі людина виявляє, що її проблеми не унікальні, інші люди також відчувають подібні переживання. У групі відбувається моделювання системи взаємовідносин і взаємозв'язків, характерних для реального життя, а це дає можливість учасникам побачити і проаналізувати в безпечних умовах психологічні закономірності спілкування й поведінки, які не очевидні в життєвих ситуаціях. Тут можливі вирішення завдань, які неможливо розв'язати в реальному житті [9].

Для організації занять використовується така схема. Структура кожного заняття складається зі вступу, основної частини та підсумків. Вступ включає ритуал вітання (придумується самими учасниками), розминку (виконує функцію налаштування на продуктивну групову діяльність), рефлексію попереднього заняття, повідомлення теми заняття. Мета проведення привітання – це створення настрою на роботу, встановлення атмосфери взаємної довіри, об'єднання групи.

Основна частина програми містить обговорення і програвання ситуацій із запропонованої теми. У ході занять використовувалися різні методичні прийоми: групова дискусія і бесіда; рольова гра та імпровізація; техніка і прийоми саморегуляції, спрямованої уяви, методи самовираження [10].

Також у схему занять були включені психогімнастичні вправи, фізкультхвилинки, які проводились до або після основних вправ. Вони сприяють зняттю напруги, готують до освоєння і прийняття нових тем.

Завершує заняття ритуал прощання. Підводячи підсумки кожного проведеного групового заняття, ми використовували бланк, регулярне заповнення

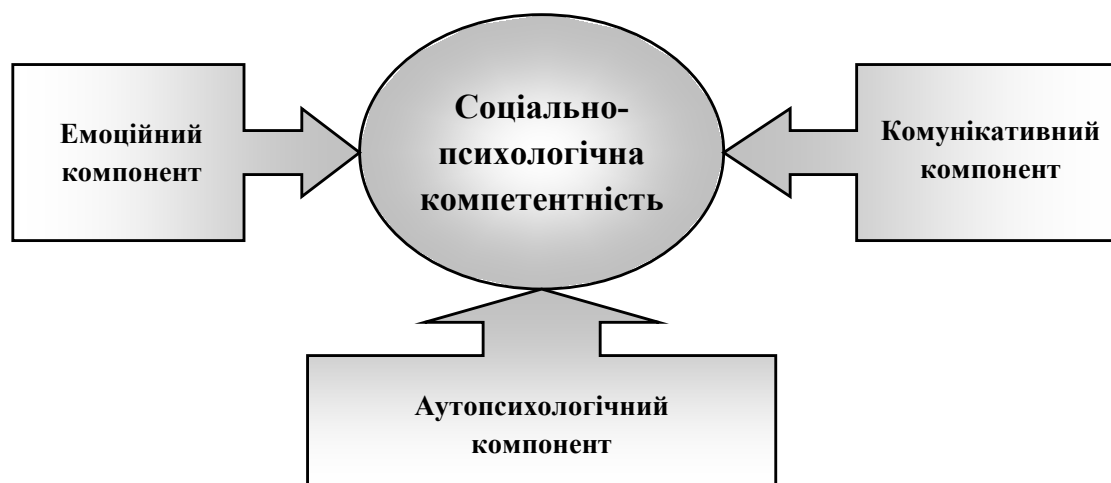

Рис. 1. Структурна модель соціально-психологічної компетентності

якого дозволяє психологу накопичувати важливі і цікаві матеріали, який брався до уваги для удосконалення програми. Також ритуал прощання згуртував групу і давав учасникам відчуття завершеності та цілісності проведеної роботи [7].

Програма мала чотири блоки: адаптаційний, аутопсихологічний, емоційний, комунікативний.

Блоковий принцип конструювання програми забезпечував її мобільність, змістовну визначеність і комплексний характер взаємодії. Кожен із виділених блоків мав свої цілі, зміст, специфічні прийоми і методи роботи.

Перший блок, **адаптаційний**, має ознайомчий характер. Тут йде процес входження, занурення й адаптації до нових умов, а три наступні блоки (аутопсихологічний, емоційний, комунікативний) націлені безпосередньо на формування компонентів соціально-психологічної компетентності.

Основною метою адаптаційного блоку програми є сприяння адаптації молодших підлітків із затримкою психічного розвитку в нових соціальних умовах. Успішна адаптація молодших підлітків із затримкою психічного розвитку до перехідного періоду сприяє більш ефективній взаємодії підлітка з середовищем, формуванню активної позиції, підвищенню можливостей опору фруструючим чинникам, зниженню шкільної тривожності.

Ключовим заняттям адаптаційного блоку, спрямованим на те, що перехід до п'ятого класу для кожного школяра може стати початком нового життя, нових успіхів, розкриття власних можливостей, здібностей, прихованих ресурсів [5].

Другий блок програми – **аутопсихологічний**. Мета цього блоку – сприяти усвідомленню себе (своєї особистості), розкриттю свого «Я»; формуванню стійкої позитивної самооцінки, активізації самопізнання, формуванню самоконтролю.

Постановка такої мети дозволила визначити завдання: прагнення до самопізнання, занурення у свій власний світ; розвиток зацікавленості до власної особистості, розвиток внутрішньої компетентності; формування позитивної установки по відношенню до себе; стабілізація і підвищення самооцінки.

Блок складається із вправ і завдань, які допомагають учасникам аналізувати альтернативну інформацію про себе із різних позицій та адекватно оцінювати і сприймати зміни, що відбуваються з ними, формувати почуття внутрішньої стійкості й довіри до себе, розвивати установки на самопізнання й оволодіння прийомами, спрямованими на створення позитивного образу «Я» [4].

Третім блоком програми є **емоційний** блок, який включає в себе завдання з розвитку та стабілізації емоційної сфери молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. Основна мета емоційного блоку – розвиток навичок впевненої поведінки; зниження емоційної напруженості,

тривожності; формування поведінкової гнучкості, розвиток емоційної стійкості; розвиток вміння говорити про себе, розбиратися у власних переживаннях, усвідомлення власного стилю поведінки.

Необхідність емоційного блоку зумовлена важливістю емоційного благополуччя для збереження і зміцнення психічного здоров'я молодших підлітків із затримкою психічного розвитку.

Блок включає вправи і завдання, при виконанні яких молодший підліток із затримкою психічного розвитку може позитивно сприймати свої індивідуальні й особистісні особливості, оцінювати з різних позицій різні варіанти своєї поведінки за певних змін, обирати рішення, які викликали б у школяра позитивні емоційні реакції [6].

Заключним блоком програми є **комунікативний** блок.

Мета цього блоку – розвиток навичок ефективного спілкування.

Завданнями комунікативного блоку є: розвиток навичок спілкування, тренування комунікативних здібностей, вміння вислуховувати, висловлювати свій погляд на ситуацію; формування вміння конструктивно взаємодіяти з оточуючими, вміння коригувати своє поведінку.

Розв'язування завдань комунікативного блоку сприяє гармонійному розвитку особистості молодшого підлітка із затримкою психічного розвитку, зниженню ворожості у взаєминах з однолітками. оскільки спілкування в цьому віці є провідною діяльністю, впливає на емоційну сферу і розвиток самосвідомості.

Заняття цього блоку включають програвання конкретних ситуацій, у яких молодші підлітки із затримкою психічного розвитку набувають навичок конструктивного спілкування з однолітками. Зазвичай заняття проводяться у формі сюжетно-рольових ігор. При виконанні завдань учасники засвоюють нові форми взаємовідносин, експериментують у проявах своєї поведінки при різноманітності розгортання подій [8].

Необхідно відзначити, що реалізація програми передбачає не просто виконання переліку окремих вправ або ігор, а використання сукупності методів, спрямованих на розвиток і саморозвиток особистості, створення атмосфери прийняття та розуміння особистості, побудову суб'єкт-суб'єктних відносин. Вона призначена для роботи психолога спеціальної школи з молодшими підлітками із затримкою психічного розвитку і має мету допомогти дітям на етапі переходу з молодшої школи в середню ланку, навчити їх долати невпевненість, страх, підвищене хвилювання в різних ситуаціях, найбільш успішно і повно реалізувати себе в поведінці та діяльності.

Висновки. Особливості стану формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку

зумовлені особливостями дизонтогенезу (уповільнення темпів оволодіння провідним видом діяльності, затримка у формуванні системи соціальних відносин, недорозвиненням емоційної сфери й т. п.). Це свідчить про необхідність організації спеціального цілеспрямованого психологічного корекційно-розвивального впливу, який би відбувався поступово, поетапно.

Таким чином, розроблена програма формування соціально-психологічної компетентності у молодших підлітків із затримкою психічного розвитку визначає якісно новий підхід у вирішенні подолання труднощів переходу з початкової школи в середню ланку, виступає найважливішим засобом психологічної підтримки й допомоги, додає діяльності практичного психолога впорядкованості, цілісності, цілеспрямованості.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Берулава Г.А. Методологические основы деятельности практического психолога : учебное пособие. Москва : Высшая школа, 2003. 64 с.
2. Винокурова Г.А. Психологическое сопровождение учащихся с задержкой психического развития на этапе перехода в среднее звено школы *Дефектология*. 2004. № 6. С. 32–34.
3. Калініна Т.С. Психологічні характеристики соціально-психологічної компетентності молодших підлітків із затримкою психічного розвитку. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. № 22. С. 87–91.
4. Карабанова О.А. Игра в коррекции психического развития ребенка Москва : Российское педагогическое агентство, 1997. 191 с.
5. Коблик Е.Г. Первый раз в пятый класс: программа адаптации детей к средней школе. Москва : Генезис, 2003. 122 с.
6. Микляева А.В. Школьная тревожность: диагностика, профилактика, коррекция. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 248 с.
7. Мілютіна К.Л. Теорія та практика психологічного тренінгу. Київ : МАУП, 2004. 192 с.
8. Никишина В.Б. Практическая психология в работе с детьми с задержкой психического развития. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 128 с.
9. Прутченков А.С. Тренинг коммуникативных умений. Москва : Новая школа, 1993. 49 с.
10. Рудестам К. Групповая психотерапия. Санкт-Петербург : Издательство «Питер», 2000. 384 с.